

Europejski kontekst wpływu współczesnych megatrendów na rozwój społeczno-gospodarczy. Ujęcie syntetyczne

The European context of the impact of contemporary megatrends on socio-economic development. A synthetic approach

Barbara Konecka-Szydłowska Paweł Churski Tomasz Herodowicz
Robert Perdał

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Institut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej

ul. Krygowskiego 10, 61-680 Poznań

bako@amu.edu.pl • chur@amu.edu.pl • tomasz.herodowicz@amu.edu.pl • r.perdal@amu.edu.pl

Zarys treści. Celem artykułu jest analiza wpływu współczesnych megatrendów na rozwój społeczno-gospodarczy Europy. Megatrendy, stosując terminologię J. Naisbitt'a (1982), rozumiane są jako główne przemiany społeczno-gospodarcze (przy czym proponuje się odmienny ich zestaw niż u J. Naisbitt'a). Istotnym elementem rozważań jest specyfika tych procesów w krajach kapitalistycznych Europy Zachodniej oraz w dawnych krajach demokracji ludowej w Europie Środkowo-Wschodniej. W wyróżnionych układach przestrzennych rozpatruje się wpływ następujących megatrendów: (1) transformacji, (2) integracji gospodarczej, (3) globalizacji i (4) postmodernizacji. Postępowanie badawcze obejmuje dwa etapy. W pierwszym etapie dokonano syntetycznej charakterystyki wyróżnionych megatrendów uwzględniając ich definicje i przyczyny powstania. W drugim, zasadniczym etapie opisano efekty oddziaływania megatrendów na rozwój społeczno-gospodarczy oraz specyfikę ich przebiegu w rozpatrywanych dwóch układach przestrzennych Europy. Badanie realizowane jest w ramach projektu finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki – OPUS 10, 2015/19/B/HSS/00012: Nowe wyzwania polityki regionalnej w kształtowaniu czynników rozwoju społeczno-ekonomicznego regionów mniej rozwiniętych.

Słowa kluczowe: megatrendy, transformacja, globalizacja, integracja gospodarcza, postmodernizacja, Europa.

Wstęp

Rozwój społeczno-gospodarczy wykazuje tendencję do zróżnicowań, których przyczyną jest heterogeniczność przestrzeni i jej różnorodne wykorzystanie w procesach rozwoju (Böhme i inni, 2011; Bianchetti i But, 2016). Skala tych różnic, pomimo często głośzonych oficjalnych deklaracji, wzrasta, stając się współczesnym wyzwaniem dla polityki rozwoju (*Seventh Report...*, 2017). W badaniach dotyczących przestrzennego zróżnicowania rozwoju społeczno-gospodarczego jednym z ważniejszych wątków, żywo dyskutowanym w literaturze przedmiotu, jest kwestia przyczyn tego procesu. Pytania o przyczyny, a więc o uwarunkowania, determinanty czy czynniki sprzyjające powstawaniu, a w zasadzie pogłębianiu lub niwelowaniu stopnia zróżnicowań społeczno-gospodarczych w przestrzeni,

wydają się mieć charakter fundamentalny (Chojnicki, 2007). Chodzi tu w pewnym sensie zarówno o ich wymiar ontologiczny, jak i wymiar prakseologiczny. Pierwszy dotyczy rozpoznania istoty procesu przestrzennego różnicowania się rozwoju i mechanizmów, w tym czynników, nim rządzących. Drugi zaś wskazuje na podstawy praktycznego wykorzystania tej wiedzy w racjonalnym kształtowaniu tych procesów, w tym w oddziaływaniu na czynniki rozwoju. W tym kontekście kluczowe jest rozpoznanie istoty i efektów oddziaływania współczesnych procesów przemian społeczno-ekonomicznych wywołujących przestrzenne zróżnicowanie rozwoju społeczno-gospodarczego.

Celem niniejszej pracy jest analiza wpływu współczesnych megatrendów na rozwój społeczno-gospodarczy, głównie z punktu widzenia sytuacji i zmian zachodzących w regionach Unii Europejskiej. Megatrendy używając terminologii J. Naisbitt'a (1982), rozumiane są jako główne, współczesne przemiany społeczno-gospodarcze. Przez współczesność należy rozumieć okres po II wojnie światowej do dnia dzisiejszego (Chojnicki, 2007). O ile wpływ współczesnych przemian społeczno-ekonomicznych na rozwój jest niemal niezaprzeczalny, to jednak należy podkreślić, że procesy te w poszczególnych krajach występowały w różnych okresach i z różną intensywnością. Stąd też istotnym elementem rozważań jest uwzględnienie specyfiki tych procesów w krajach kapitalistycznych Europy Zachodniej oraz w dawnych krajach demokracji ludowej w Europie Środkowo-Wschodniej. Postępowanie badawcze obejmuje dwa etapy. W pierwszym etapie pracy dokonano syntetycznej charakterystyki wyróżnionych megatrendów uwzględniającą ich definicje i przyczyny powstania. W drugim, zasadniczym etapie, opisano efekty oddziaływania megatrendów na rozwój społeczno-gospodarczy oraz specyfikę ich przebiegu w rozpatrywanych dwóch układach przestrzennych Europy.

Ogólna charakterystyka megatrendów

Wśród megatrendów, a więc głównych przemian społeczno-ekonomicznych, które identyfikuje się jako podstawowe współczesne zewnętrzne uwarunkowania procesów rozwojowych wyróżnić należy: (1) transformację, (2) integrację gospodarczą, (3) globalizację oraz (4) postmodernizację¹.

Transformacja w literaturze przedmiotu definiowana jest na wiele sposobów. Wśród nich wymienić można definicje bardzo ogólne i szerokie wywodzące się z pewnych obiektywnych tendencji czy megatrendów (Naisbitt, 1982; Sztompka, 1994; Pajestka, 1994; Toffler i Toffler, 1997; Kleer, 2008; Harvey, 2016) oraz bardziej szczegółowe i wąskie zorientowane np. na cel, cechy lub elementy składowe procesu transformacji (Rychard, 1993; Drewnowski, 1994; Blok, 1993, 2006). W najprostszej ujęciu transformacja wiąże się z procesem przejścia między dwoma stanami rzeczy. W rozważanym ujęciu przemian systemów społeczno-gospodarczych transformacja jest procesem przejścia z jednej cywilizacji do drugiej. Sytuacja ta nigdy nie jest procesem krótkotrwałym, a nowa cywilizacja narasta stopniowo. Wyróżnia się trzy główne cywilizacje: agrarną, przemysłową i post-industrialną (postmodernizacyjną, informatyczną) oraz dużą liczbę cywilizacji pośrednich i ich kombinacji (Bell, 1973; Lyotard, 1979; Toffler i Toffler, 1997; Kleer, 2008). Mechanizm

¹ Więcej na temat charakterystyki współczesnych megatrendów społeczno-ekonomicznych stanowiących zewnętrzne uwarunkowanie przemian czynników rozwoju patrz: Churski i inni (2017), Churski (2018b), Herodowicz (2018).

transformacji zależny jest od trzech okoliczności: (1) przynależności (bądź nie) kraju i jego gospodarki do grupy pionierów nowej cywilizacji, (2) kombinacji typów procesów przemian – odgórne (proces sterowany, zaplanowany) czy oddolne (proces niesterowany, niezaplanowany), (3) stopnia występowania efektu naśladownictwa i imitacji prowadzonych wcześniej w innych krajach procesów transformacji (Kleer, 2008).

Współczesny świat charakteryzuje się licznymi i różnorodnymi transformacjami, co w pewnym sensie oznacza, że wszystkie gospodarki są w ciągłym procesie transformacji, który zmierza do tego, aby ukształtować najbardziej elastyczny i efektywny system funkcjonowania tych gospodarek (*Economies...*, 1991). Zdania na temat trwania i zakończenia procesu transformacji są podzielone. Dominuje jednak pogląd, że w żadnym kraju i w żadnej gospodarce transformacja jako proces wieloaspektowy nie została zakończona (Kleer, 2008). Na proces ciągłej transformacji wpływ mają różne uwarunkowania związane z procesami cywilizacyjnymi (np. tworzenie gospodarki opartej na wiedzy) i przemianami w innych krajach (związanymi z procesami integracyjnymi i globalizacyjnymi). Wyróżnia się dwa ujęcia transformacji: szersze i węższe. W ujęciu szerszym są to zmiany mające charakter całościowy, tj. ekonomiczne, instytucjonalno-polityczne, struktury społecznej i świadomościowe (kulturowe), które prowadzą do zmiany systemu wartości i systemu celów (Kleer, 2008). Przykładem transformacji w ujęciu szerszym jest transformacja systemowa zachodząca w krajach Europy Środkowo-Wschodniej (Pajestka, 1994; Gorzelak 1995; Kukliński, 1995; Szul, 1995; Westernhagen, 2002; Woźniak, 2008; Jarmołowicz i Piątek, 2013). Z kolei transformacja w ujęciu węższym obejmuje zmiany mające charakter częściowy, zachodzące w obszarze ekonomicznym lub politycznym w obrębie jednego systemu społeczno-politycznego. Te zmiany transformacyjne nie naruszają lub nie muszą naruszać podstaw własnościowych systemu, np. tranzycja (Huntington, 1995; Antoszewski, 1998; Blok, 2006; Kleer, 2008).

W obrębie poszczególnych gospodarek, tj. w gospodarce socjalistycznej czy kapitalistycznej, można wyróżnić różne modele transformacji. Na rozwiązania modelowe mają wpływ specyficzne uwarunkowania związane z systemem społeczno-gospodarczym danej jednostki terytorialnej (państwa), które można utożsamiać z przyczynami transformacji. Wynikają one z uwarunkowań historycznych, tradycji i polityki, a także mniej lub bardziej rozwiniętych koncepcji utopijnych. Wśród licznych i różnorodnych transformacji wydzielić można trzy jej podstawowe rodzaje: integracyjną, globalizacyjną i systemową.

Przyczyny transformacji integracyjnej związane są z powszechnym w II połowie XX w. tworzeniem ugrupowań integracyjnych kształtujących warunki do wzrostu tempa postępu technicznego i rozwoju ekonomicznego. W ich rezultacie oddziaływanie i efekty postępu technicznego oraz rozwoju ekonomicznego współcześnie przestały domykać się do jednej gospodarki narodowej. Skutkuje to potrzebą uruchamiania procesów dostosowawczych, które uznaje się za zjawiska związane z integracyjnymi procesami transformacyjnymi.

U podłoża transformacji globalizacyjnej znajdują się procesy globalizacji, dominujące w gospodarce światowej co najmniej od lat 70. i 80. XX w. Poddane jej zostały wszystkie najbardziej rozwinięte gospodarczo państwa świata, w tym Europy, a pod jej wpływem jest przeważająca liczba gospodarek narodowych.

Przyczynami transformacji systemowej są głębokie zmiany w podstawach funkcjonowania ustroju państwa skutkujące zmianami systemu gospodarczego. W Europie transformacja systemowa najczęściej utożsamiana jest z procesem zmian zapoczątkowanym w końcu lat 80. XX w., którego przyczyną było załamanie się ustroju socjalistycznego (ni-

ska efektywność ekonomiczna, konfrontacja warunków życia społeczeństw z warunkami w krajach kapitalistycznych Europy Zachodniej) i przejście do systemu kapitalistycznego (Fiedor, 2006; Wilkin, 2006; Kleer, 2008; Ziółkowski, 2012).

W literaturze przedmiotu dominuje pogląd, że **integracja gospodarcza** jest z jednej strony podstawowym efektem, a z drugiej strony istotnym uwarunkowaniem współczesnego etapu rozwoju kapitalizmu. Większość autorów odnosi ten proces do poziomu stosunków międzynarodowych, a za podstawę w definiowaniu tego pojęcia przyjmuje poglądy B. Balassa'ego (1961). Twierdzi on, że integracja gospodarcza określa proces obejmujący zmiany w strukturze ekonomicznej danej grupy krajów w kierunku wytwarzania się jednolitej struktury ekonomicznej i w oparciu o nią jednolitego organizmu gospodarczego. Tak rozumiana integracja postrzegana jest jako proces ujednociania polityk gospodarczych między państwami opierający się na częściowym zniesieniu taryfowych i pozataryfowych ograniczeń w handlu między nimi, dążąc do ich całkowitego wyeliminowania oraz wprowadzenia wspólnej polityki handlowej (Viner i Oslington, 2014). Nadrzędnym celem tego procesu jest obniżenie kosztów zarówno dla producentów i dystrybutorów dóbr, jak i dla klientów. W dłuższej perspektywie stwarza to warunki do zwiększenia produktywności, poprawia warunki dla prowadzenia działalności gospodarczej i skutkuje wzrostem poziomu życia mieszkańców integrujących się państw (Grossman i Oliver, 1986; Raue i Wieland, 2015).

Na gruncie ekonomii pojęcie integracji pierwotnie wiązano z organizacją działalności gospodarczej rozpatrując je w podejściu mikroekonomicznym. W tym znaczeniu rozumie się ją dwojako: jako integrację horyzontalną i/lub integrację wertykalną. Pierwsza, bardzo powszechna w marketingu (Kotler i Keller, 2012), dotyczy konkurujących ze sobą podmiotów gospodarczych działających w tym samym zakresie aktywności, które są skłonne zawierać umowy zmierzające do uruchamiania koncernów, karteli, fuzji celem osiągnięcia lepszych wyników gospodarczych (Raue i Wieland, 2015). Druga, znana od XIX w. i opierająca się na propozycji A. Carnegie'a (Wall, 1970), odnosi się do procesu poszerzania działalności i przejmowania przez jeden podmiot gospodarczy/spółkę całego łańcucha dostaw zmierzając do integracji producentów, dostawców i klientów w dążeniu do ograniczania kosztów całego procesu i podnoszenia jego jakości (Grossman i Oliver, 1986). Tak rozumiany proces integracji gospodarczej może w skrajnych przypadkach prowadzić do kształtowania się monopolu kontrolującego produkcję danego wyrobu, świadczenie danej usługi lub większość rynku dla danego łańcucha dostaw produktów lub usług.

W dominującym współczesnym znaczeniu integracja gospodarcza, oznaczająca łączenie gospodarek poszczególnych państw w większe obszary, po raz pierwszy została użyta na początku lat trzydziestych XX w. (Machlup, 1977). Tak rozumiany proces integracji gospodarczej dąży do wzrostu produktywności, który zakłada się osiągnąć poprzez lepszą kooperację odbywającą się „ponad granicami” krajów. W efekcie integracja stanowi proces odpowiadający na potrzeby związane z poprawą wyniku ekonomicznego działalności gospodarczej, który poprzez ograniczanie barier w wymianie handlowej prowadzi do tworzenia bloków ekonomicznych państw lub międzykontynentalnych stref współpracy i wolnego handlu. Poszukując przyczyn międzynarodowej integracji gospodarczej należy zwrócić uwagę zarówno na uwarunkowania ekonomiczne, jak i uwarunkowania polityczne. Uwarunkowania ekonomiczne związane są z prawidłowościami wynikającymi z dążenia do obniżania kosztów produkcji i wykorzystywania szans w tym zakresie, poprzez wykorzystanie korzyści komparatywnych i korzyści skali (Sullivan i Sheffrin, 2003; Zeleny-

uk, 2014). Integracja gospodarcza zapewnia zwiększanie rynku, na którym funkcjonują podmioty gospodarcze i nie ogranicza jego wielkości i struktury do uwarunkowań występujących w pojedynczym kraju. Zwiększanie rynku umożliwia zwiększanie skali produkcji, a to zgodnie z korzyściami skali prowadzi do obniżania kosztów jednostkowych i osiągnięcia trwałych przewag konkurencyjnych.

Uwarunkowania polityczne integracji można ilustrować wieloma przykładami, np. Unia Celna Niemiec (Zollverein) (1867), liberalizacja wymiany handlowej wewnątrz Imperium Brytyjskiego, powojenna integracja gospodarcza państw Europy Zachodniej zapoczątkowana utworzeniem Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali (EWWiS) doprowadzająca do dzisiejszej UE i największego na świecie obszaru wolnego handlu – Europejskiego Obszaru Gospodarczego (EOG) (Byiers i Vankheukelom, 2014). Można stwierdzić, że w przypadku dominacji uwarunkowań ekonomicznych integracja gospodarcza jest instrumentem osiągnięcia bezpośrednich celów ekonomicznych. Natomiast w przypadku dominacji uwarunkowań politycznych integracja gospodarcza stanowi instrument osiągnięcia pośrednich celów politycznych, których realizacja odbywa się poprzez dążenie do realizacji bezpośrednich celów ekonomicznych.

Globalizacja postrzegana jest przez J. E. Stiglitz'a (2007) jako „integracja krajów i obywateli świata, dokonująca się w wyniku redukcji kosztów transportu i komunikacji oraz zniesienia barier granicznych, który to proces umożliwia swobodny przepływ kapitału, wiedzy i siły roboczej”, prowadząc do umiędzynarodowienia procesów produkcji. Zgodnie z poglądami D. Helda i innych (1999) oraz R. Emmersa (2004), jest to proces gwałtownego pogłębiania się, poszerzania i przyspieszania globalnej współzależności (ekonomicznej, technologicznej, transportowej, komunikacyjnej) ludzi oraz umiędzynarodowienia procesu produkcji i świadczenia usług. Z pewnością proces globalizacji w dużej mierze jest współzależny z procesem integracji gospodarczej. Według J. Bhagwati (2004, s. 3) na globalizację można patrzeć przez pryzmat „międzynarodowej ekonomii, wyrażającej się w integracji gospodarek poszczególnych krajów – poprzez międzynarodowy handel, zagraniczne inwestycje, ogólnoświatowe operowanie finansami, przepływ pracowników i technologii”. Tym samym globalizacja „przejawia się głównie we wzroście współzależności rynków i produkcji w większości krajów świata poprzez handel towarami i usługami, międzynarodowe przepływy kapitału oraz technologii. Wynikiem tych przepływów jest ukształtowanie się określonego międzynarodowego podziału pracy i specjalizacji produkcji” (Gwiazda, 1998, s. 11). Należy jednak podkreślić, że w ramach globalizacji coraz częściej znaczenia nabiera nie tylko narastająca współzależność między państwami lub dużymi regionami, ale przede wszystkim współzależność między korporacjami transnarodowymi, a także krajowymi, w tym małymi firmami (Knight, 2000). Ich współzależność jest już tak silna, że z jednej strony w pełni wykorzystuje istniejące warunki do integracji, a z drugiej strony wywiera znaczną presję na dalej idącą integrację we wszystkich sferach życia społecznego i gospodarczego (Levitt, 1993). O ile tak postępującą globalizację i integrację postrzega się zwykle za procesy pozytywne, to nie można zapominać, że globalizacja wywołuje również następstwa negatywne, do których zalicza się m.in. tendencje do regionalizacji, czyli de facto do dezintegracji rynków. Tendencje te są konsekwencją narastania, w warunkach pogłębiającej się globalizacji, potrzeby ochrony własnej tożsamości politycznej, kulturowej i gospodarczej (Blok, 2001; Lubbe, 2010). Warto zauważyć, że przenikające się procesy globalizacji i integracji w dużej mierze stanowią katalizator dla pozostałych istotnych przemian społeczno-ekonomicznych, w tym zmian postmoderniza-

cyjnych oraz transformacyjnych. Zdaniem G. Kołodki (2001, s. 21) globalizacja i transformacja to dwa równoległe, wzajemnie się przenikające i oddziałujące na siebie procesy: „Z jednej strony globalizacja była i jest ważnym katalizatorem posocjalistycznej transformacji, z drugiej natomiast nie byłoby tej globalizacji na tę skalę i o takiej dynamice, gdyby w procesie tym nie brał udziału do niedawna odrębny i zamknięty świat socjalistyczny.” Zatem można uznać transformację za istotny składnik, katalizator procesu globalizacji.

Złożoność globalizacji utrudnia nie tylko jednoznaczne wskazanie jej genezy, ale również ogranicza możliwości identyfikacji przyczyn tego procesu. Próbę ich wskazania podjął T. Stryjakiewicz (2011), który wyróżnił trzy główne kategorie uwarunkowań kształtujących globalizację: (1) zróżnicowanie przestrzenne podstawowych zasobów wytwórczych (ziemia i jej bogactwa, kapitał, praca – koszty pracy i wyposażenie społeczne), (2) postęp w zakresie nowych technologii informacyjno-komunikacyjnych („kompresja” czasu i przestrzeni – spadek znaczenia odległości jako bariery powiązań przestrzennych; wzrost roli mediów w kształtowaniu popytu i globalnych wzorców konsumpcji), (3) politykę państw i zmiany sposobu regulacji gospodarki (deregulacja rynków finansowych, znaczenie ograniczeń w działalności międzynarodowych instytucji finansowych; liberalizacja handlu międzynarodowego; instytucjonalizacja procesów integracji gospodarczej).

Ostatnim z omawianych megatrendów jest **postmodernizacja**. Jednoznaczne zdefiniowanie tego pojęcia na gruncie badań przestrzenno-ekonomicznych jest zadaniem trudnym. Wynika to głównie z próby nazwania procesów dziejących się współcześnie w sposób dynamiczny i trudno przewidywalny. Dodatkowo właściwe zrozumienie pojęcia postmodernizacji wymaga odróżnienia go od pojęcia postmodernizmu, a więc nurtu filozoficznego i zjawiska społeczno-kulturowego reprezentowanego przez J.F. Lyotarda (1979) czy R. Rortiego (1989). Szerszą dyskusję na temat postmodernizmu i postmodernizacji zarówno z perspektywy kulturowej, jak i przestrzenno-ekonomicznej, przeprowadzili m.in. E. Soja (1989), F. Jameson (1992), D. Harvey (1990), Z. Bauman (1998), a ostatnio także W. Maik (2016). Najprościej rzecz ujmując proces postmodernizacji jest zjawiskiem następującym po procesie modernizacji. Zatem jest tym, co następuje po epoce nowoczesności i może być utożsamiane z ponowoczesnością (postnowoczesnością). J. F. Lyotard (1979) postmodernizm w znaczeniu gospodarczym utożsamia z postindustrializacją, w której wiedza jest dobrem użytkowym i globalnym narzędziem walki o władzę. Jedni z czołowych futurologów, A. Toffler i H. Toffler (1997), w procesach postmodernizacji upatrują swoją tzw. „trzecią falę”, która przejawia się usprawnieniem procesów decyzyjnych, uwzględnieniem głosu mniejszości, rosnącym zróżnicowaniem państw i społeczeństw oraz czasem informacji (społeczeństwa informacyjnego).

Z kolei A. Giddens (1991) postmodernizację nazywa późną nowoczesnością (*late modernity*), która dla D. Harveya (1990) stanowi jeden z etapów rozwoju kapitalizmu (rozpatrywany w duchu marksistowskiego materializmu historycznego), co F. Jameson (1992) określa mianem „logiki późnego kapitalizmu”. Procesy postmodernizacyjne uwidoczniły się w drugiej połowie XX w., a ich przyczyn upatruje się w przemianach gospodarek krajów kapitalistycznych. Przejawiają się one rosnącym od lat 60. XX w. udziałem pracowników umysłowych, przekraczającym udział pracowników fizycznych (Jencks, 1996), jak też stanowią odpowiedź na kryzys naftowy początku lat 70. XX w., objawiający się stagnacją gospodarczą i wysoką inflacją, czyli tzw. stagflacją (Harvey, 1990). Procesy postmodernizacyjne w gospodarce można traktować jako podkategorię procesów społecznych. Zdaniem Z. Baumana (1988), w procesach postmodernizacyjnych można upatrywać

przyczyn ukształtowania się w pełni odrębnej formacji społecznej, którą D. Bell (1973) określa mianem społeczeństwa postindustrialnego. Tezę taką potwierdzają S. Crook i inni (1992), zdaniem których postmodernizacja stanowi m.in. proces wyłaniania się nowych form i struktur społecznych. Dominacja industrializmu zostaje zastąpiona prymatem cywilizacji informatycznej i informacyjnej, przemysły ciężkie (zwane umownie „brudnymi”) – przemysłem opartym na nowych technologiach, kult ciężkiej pracy fizycznej – dominacją pracy intelektualnej, produkcja przemysłowa traci na znaczeniu na rzecz sfery usług, klasa robotnicza ustępuje miejsca zarówno liczebnością, jak i znaczeniem społecznym klasie „białych kołnierzyków”: inżynierów, menedżerów, pracowników sfery usług, z kolei główną rolę w społecznym wytwarzaniu bogactwa odgrywa działalność naukowa i sprzężona z nią sfera praktycznego zastosowania zaawansowanych technologii (Szahaj, 2004).

Wpływ megatrendów na rozwój społeczno-gospodarczy

Cechą charakterystyczną oddziaływania opisanych megatrendów jest ich zróżnicowanie, zarówno ze względu na czas wystąpienia i trwania, jak i na mechanizm, co determinuje specyfikę procesów rozwojowych na poszczególnych obszarach. Jest to szczególnie widoczne w przypadku Europy, która podzielona politycznie w drugiej połowie XX w. rozwijała się w warunkach funkcjonowania różnych ustrojów politycznych i różnych modeli gospodarczych. Zarówno kraje Europy Zachodniej, jak i Środkowo-Wschodniej po II wojnie światowej rozpoczęły proces odbudowy swoich gospodarek. Przy czym te pierwsze w dużej mierze realizowały proces odbudowy w duchu kapitalistycznej modernizacji (przy pomocy m.in. Stanów Zjednoczonych – tzw. Plan Marshalla). Z kolei te drugie, rezygnując nie do końca suwerennie z oferowanej pomocy, rozpoczęły budowę własnego systemu polityczno-ekonomicznego, opartego na hegemonii ZSRR, w postaci socjalistycznego modelu gospodarki nakazowo-rozdziałowej. W tym momencie oddziaływanie współczesnych przemian społeczno-ekonomicznych wyraźnie i na wiele dekad zróżnicowało Europę.

W kapitalistycznych gospodarkach krajów zachodnioeuropejskich, po około 10–15 latach szybkiego wzrostu i powojennej modernizacji, rozpoczął się proces pogłębiającej się integracji gospodarczej tych krajów. Wraz z nim od lat 60. XX w. rozpoczął się równoległy proces ich transformacji społeczno-gospodarczej. Transformacja ta miała charakter światowy i była odpowiedzią na globalne przekształcenia gospodarek kapitalistycznych wynikające z malejącej roli tradycyjnego przemysłu na rzecz usług i przemysłów zaawansowanych technologii. Tym samym kraje Europy Zachodniej w latach 70. i 80. XX w. w globalizującym się świecie kroczyły drogą „logiki późnego kapitalizmu”, a więc w ich gospodarkach i społeczeństwach wyraźnie zauważalne były procesy postmodernizacyjne.

Na tym tle kraje bloku wschodniego w minimalnym stopniu brały udział w tego rodzaju przemianach społeczno-ekonomicznych. Izolacja polityczno-gospodarcza państw socjalistycznych sprawiła, że gospodarki tych krajów nie przeszły przeobrażeń strukturalnych i nie kształtowały się w wyniku gry rynkowej. Niemal do końca lat 80. XX w. gospodarki krajów socjalistycznych funkcjonowały w znacznym „oderwaniu” od globalnych procesów społeczno-ekonomicznych. Dopiero transformacja ustrojowa przełomu lat 80. i 90. XX w. sprawiła, że systemy gospodarcze tych krajów wkroczyły na drogę przemian. Transformacja ta uruchomiła intensywne procesy przemian zarówno o charakterze modernizacyjnym, jak i postmodernizacyjnym. Dodatkowo gospodarki dawnych krajów socjalistycznych

stały przed koniecznością konkurencji wolnorynkowej z silnymi i dojrzałymi (często zintegrowanymi) gospodarkami kapitalistycznymi o charakterze globalnym, co jeszcze bardziej zintensyfikowało przemiany modernizacyjno-postmodernizacyjne. Dzięki „ekspresowej” adaptacji i transformacji wiele krajów Europy Środkowo-Wschodniej relatywnie szybko (około 15 lat od upadku systemu socjalistycznego) rozpoczęło proces integracji gospodarczej z krajami Europy Zachodniej. Niemniej jednak różnice w przebiegu i formie współczesnych procesów społeczno-ekonomicznych nadal są bardzo wyraźne. Stanowią one istotne źródło zróżnicowań społecznych i gospodarczych w układach regionalnych oraz krajowych Europy. Co najmniej trzy dekady różniące gospodarki krajów zachodnioeuropejskich i środkowoeuropejskich pod względem przemian postmodernizacyjnych, integracji gospodarczej oraz globalnej współpracy i konkurencji sprawiają, że charakter współczesnych procesów społeczno-ekonomicznych jest bardzo zróżnicowany (odmienna struktura gospodarki, różna jakość kapitału ludzkiego i społecznego, dekapitalizacja kapitału materialnego itp.).

Najważniejsze efekty oddziaływania współczesnych megatrendów na rozwój, zarówno w układzie krajów Europy Zachodniej, jak i Środkowo-Wschodniej, rozpatrywać można w dwóch podstawowych wymiarach: gospodarczo-społecznym i społeczno-politycznym. W zaproponowanej autorskiej systematyzacji efektów oddziaływania megatrendów w obu wymiarach, przyjęto za kryterium ich przyporządkowania dominujące konsekwencje wpływu na dany wymiar. W związku z tym pewne efekty pomimo społecznego charakteru przyporządkowano do wymiaru gospodarczego, gdyż wywoływały większe zmiany gospodarcze. Ponadto, ze względu na wzajemne przenikanie się megatrendów (efekt synergii) trudno jednoznacznie rozdzielić ich efekty, co prowadzi do pewnych powtórzeń (tab. 1). Syntetyczną charakterystykę efektów oddziaływania megatrendów przedstawiono poniżej.

W przypadku **transformacji** efekty jej oddziaływania na rozwój społeczno-gospodarczy przedstawiono w sposób ogólny w odniesieniu do wcześniej wymienionych trzech jej rodzajów: integracyjnej i globalizacyjnej, zachodzących w Europie Zachodniej oraz systemowej, obserwowanej w krajach Europy Środkowo-Wschodniej. W związku z tym, że proces transformacji, którym podlegają wszystkie gospodarki, zachodzi współcześnie pod wpływem procesów postmodernizacyjnych, którym towarzyszą procesy integracyjne i globalizacyjne, bardziej szczegółowy opis efektów jej oddziaływania zawarty został przy opisie efektów oddziaływania pozostałych megatrendów.

Zachodząca w latach 60. i 70. XX w. transformacja w krajach Europy Zachodniej związana była z procesem przejścia z cywilizacji przemysłowej do postindustrialnej bez zmiany systemu społeczno-gospodarczego (Bell, 1973; Lyotard, 1979; Toffler i Toffler, 1997). Efekty transformacji integracyjnej w wymiarze gospodarczo-społecznym dotyczą m.in.: powstawania nowych obszarów współpracy i wspólnot interesów w postaci międzynarodowej wymiany handlowej, przyspieszenia zmian gospodarczych poprawiających efektywność, postępującej specjalizacji czy napływu bezpośrednich inwestycji zagranicznych (BIZ). W wymiarze społeczno-politycznym efekty transformacji integracyjnej związane są ze zmianami demograficznymi obejmującymi kapitał ludzki i kapitał społeczny czy ze standaryzacją funkcjonowania administracji. Efektami transformacji globalizacyjnej w wymiarze gospodarczo-społecznym są m.in.: powstawanie i rozwój korporacji międzynarodowych jako podmiotów tego procesu, autonomizacja systemu finansowo-bankowego, przyspieszenie postępu technicznego. W wymiarze społeczno-politycznym efekty

transformacji dotyczą m.in. demokratyzacji społeczeństwa, wzrostu świadomości ekologicznej czy homogenizacji świata i zanikania specyfiki kulturowej.

Transformacja systemowa, zapoczątkowana w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, również wiązała się z przejściem z cywilizacji przemysłowej do postindustrialnej oraz dodatkowo z przejściem z systemu socjalistycznego do kapitalistycznego. Transformacja ta skutkująca powrotem socjalistycznej Europy Środkowo-Wschodniej do bloku państw demokratycznych, których system społeczno-gospodarczy opierał się na założeniach mieszanej gospodarki rynkowej, uruchomiła w jej regionach procesy głębokich zmian zachodzących pod jednoczesnym oddziaływaniem wszystkich wskazanych megatrendów, tj. procesów globalizacyjnych, integracyjnych i postmodernizacyjnych, co skutkowało daleko idącymi konsekwencjami gospodarczymi i społecznymi, których rezultaty nie zawsze były pozytywne. Efektami transformacji systemowej w krajach Europy Środkowo-Wschodniej są: stabilizacja i liberalizacja gospodarki, reprivatyzacja i prywatyzacja gospodarki, restrukturyzacja gospodarki, postindustrializacja i rozwój usług oraz napływ kapitału zagranicznego. Wymiar gospodarczo-społeczny transformacji systemowej wiąże się również z pewnymi negatywnymi efektami, takimi jak: zjawisko bezrobocia, polaryzacja społeczna czy pauperyzacja. Wymiar społeczno-polityczny transformacji systemowej związany jest przede wszystkim z demokratyzacją życia politycznego i społecznego i obejmuje takie efekty jak: tworzenie demokratycznych zasad ustrojowych i prawa, powstanie społeczeństwa obywatelskiego i systemu wielopartyjnego, dekoncentrację i decentralizację władzy oraz wprowadzenie rządowo-samorządowego układu administracyjnego.

Efekty gospodarczo-społeczne i społeczno-polityczne procesu międzynarodowej **integracji gospodarczej** w rozpatrywanych dwóch układach przestrzennych Europy, uznać należy za podstawowe dla przemian rozwojowych państw i regionów europejskich (Bożyk i Misala, 2003). Ich specyfika bezpośrednio wiąże się z uwarunkowaniami historycznymi i w konsekwencji z różnym mechanizmem implementacji integracji gospodarczej, co doprowadziło w początkowej jej fazie do zasadniczych różnic przestrzennych w poziomie i charakterze rozwoju społeczno-gospodarczego poszczególnych terytoriów dzisiejszej Unii Europejskiej (Bożyk, 2008). Kraje Europy Zachodniej po 1945 r. podlegały intensywnym procesom integracyjnym, które miały charakter dobrowolny i często inicjowany w modelu integracji międzynarodowej, prowadzącym do różnych jej form ponadnarodowych. Ich genezą i podstawą, zwłaszcza w początkowych fazach procesu, był wolny rynek i wolny handel, które, jeżeli proces integracji ewaluował na wyższe poziomy, były stopniowo uzupełniane zasadami rynku regulowanego, wypracowywanymi przez umawiające się strony. W ten sposób w Europie Zachodniej powstało bardzo wiele zinstytucjonalizowanych form integracji gospodarczej, poczynając od Unii Celnej Beneluxu (1947) po dzisiejszą Unię Europejską (UE) (1993).

Całkowicie odmiennie integracja gospodarcza zachodziła w Europie Środkowo-Wschodniej. Dominacja polityczna ZSRR w bloku państw socjalistycznych przekładała się również na ograniczenie swobody w sferze gospodarczej. Integracja w tych warunkach miała charakter w pełni narzucony politycznie, a jej instytucjonalną konkretyzacją była powołana z inicjatywy Józefa Stalina Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG) (1949). Jej utworzenie i funkcjonowanie opierało się na określonych z góry ramach integracji ponadnarodowej, bazującej na zasadach rynku regulowanego, kontrolowanego politycznie, ze skrajnie ograniczoną swobodą wprowadzania zmian i podejmowania decyzji przez umawiające się strony, z wyjątkiem ZSRR. Wskazane prawidłowości doprowadziły do za-

Tabela 1. Efekty oddziaływania megatrendów w wymiarach gospodarczo-społecznym i społeczno-politycznym
The impacts of megatrends in the economic and social dimensions

INTEGRACJA GOSPODARCZA	GLOBALIZACJA	POSTMODERNIZACJA	TRANSFORMACJA
<p>I. Wymiar gospodarczo-społeczny:</p> <ul style="list-style-type: none"> międzynarodowa wymiana handlowa przyspieszenie zmian gospodarczych poprawiających efektywność postępująca specjalizacja napływ bezpośrednich inwestycji zagranicznych (BIZ) zwiększenie poziomu inwestycji w tym dostęp do zewnętrznych funduszy publicznych napływ nowych technologii i rozwój gospodarki opartej na wiedzy (GOW) zwiększenie poziomu zatrudnienia i mobilności siły roboczej pułapka średniego wzrostu <p>II. Wymiar społeczno-polityczny:</p> <ul style="list-style-type: none"> zmiany demograficzne obejmujące kapitał ludzki zmiany społeczne obejmujące kapitał ludzki i kapitał społeczny standaryzacja funkcjonowania administracji dostęp do środków z funduszy unijnych problemy strukturalne na rynku pracy 	<p>I. Wymiar gospodarczo-społeczny:</p> <ul style="list-style-type: none"> dominacja sektora finansowego w polityce globalnej i krajowej prywatyzacja automatyzacja produkcji rozwój technologii komunikacyjnych (w tym informacyjno-komunikacyjnych – ICT) delokalizacja produkcji nowe formy organizacji produkcji (np. outsourcing) restrukturyzacja gospodarki (dominacja sektora usługowego) rozwój handlu międzynarodowego wskutek liberalizacji polityk handlowych polaryzacja rozwoju gospodarczego zwiększona mobilność siły roboczej („drenaż mózgów”) przepływy bezpośrednich inwestycji zagranicznych (BIZ) <p>II. Wymiar społeczno-polityczny:</p> <ul style="list-style-type: none"> rozwój czynników politycznych, kulturowych i instytucjonalnych sprzyjający wykorzystaniu globalizacji w procesie dościgania krajów lepiej rozwiniętych przez mniej rozwinięte, konwergencja instytucji pod wpływem globalizacji dotycząca w największym stopniu instytucji formalnych demokratyzacja wzrost świadomości ekologicznej, homogenizacja świata, zanikanie specyfiki kulturowej 	<p>I. Wymiar gospodarczo-społeczny:</p> <ul style="list-style-type: none"> postindustrializacja mała przedsiębiorczość elastyczna produkcja przemysłowa (elastyczna: technologia, organizacja produkcji, praca) rosnąca wymiana międzynarodowa wzrost znaczenia ICT wzrost mobilności kapitału ludzkiego wzrost znaczenia specjalizacji <p>II. Wymiar społeczno-polityczny:</p> <ul style="list-style-type: none"> nowy reżim akumulacji – szybko zmieniające się zwyczaje konsumpcyjne – konsumpcja indywidualna elastyczny system akumulacji – stabilna relacja między konsumpcją a produkcją – model konsumpcji wzrost znaczenia norm i instytucji społecznych w regulowaniu systemu akumulacji rozwój społeczeństwa obywatelskiego menedżerskie zarządzanie publiczne 	<p>Efekty transformacji integracyjnej zawiera kolumna 1, efekty transformacji globalizacyjnej zawiera kolumna 2. Proces transformacji, którym podlegają wszystkie gospodarki, zachodzi wspólnie pod wpływem procesów postmodernizacyjnych, których efekty zawiera kolumna 3. Do efektów transformacji systemowej w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, zachodzącej pod wpływem procesów integracyjnych, globalizacyjnych i postmodernizacyjnych, należą:</p> <p>I. Wymiar gospodarczo-społeczny:</p> <ul style="list-style-type: none"> gospodarka wolnorynkowa stabilizacja i liberalizacja gospodarki prywatyzacja gospodarki reprivatyzacja gospodarki restrukturyzacja gospodarki postindustrializacja rozwój usług i instytucji otoczenia biznesu napływ kapitału zagranicznego i rozwój firm z kapitałem międzynarodowym bezrobocie „szara strefa” polaryzacja społeczna pauperyzacja masowa emigracja ludzi młodych <p>II. Wymiar społeczno-polityczny:</p> <ul style="list-style-type: none"> demokratyzacja życia społecznego i politycznego tworzenie demokratycznych zasad ustrojowych i prawa społeczeństwo obywatelskie system wielopartyjny dekonzcentracja i decentralizacja władzy rządowo-samorządowy układ administracyjny

Opracowanie własne/Authors' own elaboration.

sadniczych różnic w strukturach gospodarczych obu części Europy, determinując różny punkt ich startu u progu drugiej fali procesów integracyjnych, która związana była z przełomem ustrojowo-systemowym lat 90., a następnie z poszerzeniem UE. Wówczas w wyniku przemian politycznych skutkujących transformacją ustrojowo-gospodarczą państwa Europy Środkowo-Wschodniej wkroczyły na ścieżkę intensywnych procesów integracji, które odbywały się równoległe z głęboką i wieloaspektową transformacją przy jednoczesnym oddziaływaniu nowych dla tych gospodarek procesów globalizacji i postmodernizacji. Konsekwencją tych przemian było wystąpienie następujących prawidłowości. Państwa o wyższym poziomie rozwoju (Europa Zachodnia) skłonne były do poszerzenia integracji gospodarczej w celu uzyskiwania przewag konkurencyjnych z punktu widzenia państwa i/ lub ugrupowania integracyjnego (UE) poprzez implementację innowacji technologicznych i organizacyjnych. Działanie to dzięki współpracy w ramach ugrupowań integracyjnych może być szybsze, wymagać mniejszych nakładów oraz mieć szerszy zasięg niż w przypadku działań podejmowanych przez pojedyncze państwa.

W przypadku państw o niższym poziomie rozwoju (Europa Środkowo-Wschodnia) podstawową przyczyną uruchamiania procesów integracji gospodarczej była potrzeba wzbudzenia i przyspieszenia rozwoju gospodarczego zmniejszająca skalę dywergencji. Skutkuje to utrzymującymi się, w omawianym układzie geograficznym, zróżnicowaniami efektów międzynarodowej integracji gospodarczej, zwłaszcza w jej aspekcie regionalnym. Korzyści przybierają większą skalę w Europie Zachodniej, natomiast zagrożenia częściej spotykane są w Europie Środkowo-Wschodniej. Efekty te uporządkować można w dwóch wymiarach: gospodarczo-społecznym i społeczno-politycznym (Budnikowski, 2006; Pietrzyk, 2009; *Rising...*, 2006; Milleville, 2009; Nowak, 2006)². W wymiarze gospodarczo-społecznym są one związane m.in. z kreacją handlu wynikającą z liberalizacji wymiany międzynarodowej, skutkującą zwiększeniem dochodów i popytu na rynku wewnętrznym, z poprawą warunków dla prowadzenia działalności gospodarczej w postaci: napływu BIZ, postępującej specjalizacji wykorzystującej rosnące korzyści komparatywne i korzyści skali, zwiększenia poziomu inwestycji zagranicznych, napływu nowych technologii i rozwoju GOW czy zwiększenia poziomu zatrudnienia i mobilności siły roboczej. Zagrożeniem integracji w wymiarze gospodarczo-społecznym może być pułapka średniego wzrostu, spowodowana specjalizacją słabszych ekonomicznie obszarów w prostych działalnościach i budowaniem przewagi konkurencyjnej na relatywnie niższych kosztach pracy. Efekty integracji w wymiarze społeczno-politycznym dotyczą szeroko rozumianych uwarunkowań instytucjonalnych i odnoszą się m.in. do zmian społecznych obejmujących kapitał ludzki i społeczny. Zmiany te wynikają z wzrastających wymogów rynku pracy wywołanych zmianą zasad jego funkcjonowania (nowe sposoby organizacji pracy i zarządzania kapitałem ludzkim), ze standaryzacji funkcjonowania administracji skutkującej poprawą jakości uwarunkowań instytucjonalnych czy z dostępu do środków z funduszy strukturalnych i Funduszu Spójności. Zagrożenie integracji w wymiarze społeczno-politycznym związane jest z kreacją nowych problemów strukturalnych na rynku pracy, spowodowanych odpływem pracowników do lepiej płatnych stanowisk pracy, wzrostem bezrobocia i obniżeniem płac, co stanowi konsekwencję importu towarów i usług z krajów o kosztowej przewadze komparatywnej.

² Więcej na temat powiązania i zróżnicowania geograficznego efektów/przejawów/następstw regionalnej integracji gospodarczej z jej podstawami teoretycznymi patrz m.in. Longi i Nijkamp (2007), Hosny (2013), Marinov (2014).

W przypadku **globalizacji** jej efekty oddziaływania w wymiarze gospodarczo-społecznym rozpatruje się najczęściej z uwzględnieniem następujących przejawów: wzrost handlu międzynarodowego, wzrost przepływów BIZ, dynamiczny rozwój sfery usługowej, wzrost dominacji sektora finansowego w gospodarce światowej, a także wzrost znaczenia innowacji technicznych oraz organizacyjnych. Obok przejawów globalizacji w wymiarze gospodarczo-społecznym należy zwrócić uwagę również na oddziaływanie tego procesu w wymiarze społeczno-politycznym. W tym zakresie najczęściej wskazuje się na homogenizację świata, mobilność przestrzenną ludności oraz wzrost znaczenia uwarunkowań instytucjonalnych w procesach rozwojowych. Rozpatrując przestrzenne różnice procesu globalizacji w wymiarze gospodarczo-społecznym należy zwrócić uwagę na rosnącą dywergencję rozwoju wynikającą z postępującej koncentracji handlu na rynku globalnym, która prowadzi do coraz większej dominacji tzw. bogatej Północy nad biednym Południem. Biorąc pod uwagę tylko obszar Europy, zwłaszcza UE, należy zauważyć, że nie obserwuje się tam istotnego wzrostu dywergencji na poziomie krajowym. Co więcej, kraje Europy Środkowo-Wschodniej notują konwergencję rozwojową w stosunku do państw członkowskich Europy Zachodniej i postrzegane są jako „*the trade champions*” (Gill i Sugawara, 2013), charakteryzując się przy tym rosnącym poziomem otwartości swoich gospodarek. Co prawda w tym samym czasie, zwłaszcza po tzw. kryzysie światowym w 2008 r., systemy gospodarcze krajów Europy Południowej stają się bardziej zamknięte i kurczą się, co jednak na pewno nie jest determinowane jedynie konsekwencjami postępującej globalizacji. Z drugiej strony wzrost umiędzynarodowienia handlu skutkuje zwiększonymi przepływami BIZ, głównie z Europy Zachodniej do Środkowo-Wschodniej. Taki kierunek wynika z różnic w potencjale gospodarczym oraz z lokalizacji największych korporacji. W krajach zachodnich zlokalizowane są główne siedziby korporacji transnarodowych, które inwestując za granicą tworzą swoje filie m.in. w krajach Europy Środkowo-Wschodniej. Efekty tej ekspansji gospodarczej w Europie Środkowo-Wschodniej nie zawsze są pozytywne, a jej pełne wykorzystanie stanowi wyzwanie, zwłaszcza na obszarach o niższym poziomie rozwoju społeczno-ekonomicznego (Potter, 2002).

Europa różnicuje się również pod względem zaawansowania stopnia restrukturyzacji gospodarki, przejawiającej się w rosnącej dominacji działalności usługowych, typowych dla pogłębiającej się globalizacji. Szczególne znaczenie posiadają te kategorie działalności usługowej, które w dużym stopniu opierają się na innowacyjności. Pomimo dokonującego się postępu w nowych państwach członkowskich, dystans dzielący Europę Środkowo-Wschodnią od Zachodniej w zakresie rozwoju usług high-tech pozostaje wciąż niezwykle istotny (Skórska, 2015). Obok wysokiego nasycenia usług wiedzą restrukturyzacja gospodarki, odbywająca się pod wpływem globalizacji, cechuje się dynamicznym rozwojem, umiędzynarodowieniem i zmianą znaczenia usług finansowych. Potwierdził to ostatni kryzys finansowy, który stał się z jednej strony swoistym weryfikatorem identyfikującym stopień powiązania gospodarek krajowych z gospodarką światową, a z drugiej strony uwiódził istotne różnice między Europą Zachodnią i Europą Środkowo-Wschodnią. W szczególności dotkliwy sposób objawił się on w krajach wysokorozwiniętych, do których zaliczają się kraje Europy Zachodniej, charakteryzujące się dużymi udziałami w światowym popycie (Mitręga-Niestrój, 2012).

Sytuacja w Europie Środkowo-Wschodniej była bardziej skomplikowana. Przykładowo, państwa nadbałtyckie odczuły skutki kryzysu w najostrzejszej formie w całej Unii. Wynikało to m.in. z faktu, że ich niewielki rynek wewnętrzny był i jest w dużej mierze uzależniony

od uwarunkowań egzogenicznych, w tym od kapitału innych państw (Golawska-Witkowska i inni, 2015; Markiewicz, 2011). Węgry natomiast w 2010 r. doświadczyły ataku spekulacyjnego ze strony rynków grożących degradacją węgierskiego długu do tzw. obligacji śmieciowych. Na tym tle jedynie Polska i Czechy stosunkowo łagodnie doświadczyły skutków kryzysu, co świadczyło o relatywnie słabszym uzależnieniu ich gospodarek od rynku światowego. Globalizacja w wymiarze gospodarczo-społecznym skutkuje również wzmocnieniem rozwoju innowacji technicznych. Podział Europy w tym zakresie również jest niezwykle wyraźny. Uwidaczniają to chociażby różnice w poziomie nakładów na działalność badawczo-rozwojową, które w krajach zachodnich są stosunkowo wysokie, natomiast w krajach wschodnich – zdecydowanie niższe.

Pierwszym z rozważanych przejawów globalizacji w wymiarze społeczno-politycznym jest zanikanie specyfiki kulturowej. Homogenizacja kultury na poziomie europejskim polega na stopniowym przejmowaniu przez społeczeństwa wschodnioeuropejskie wzorców reprezentowanych przez mieszkańców Europy Zachodniej (Goliszek, 2014). W zakresie mobilności przestrzennej można wskazać na specyfikę procesów migracyjnych zachodzących w różnych częściach UE. W zachodnich państwach członkowskich obserwuje się dodatnie saldo migracji, szczególnie od momentu upadku komunizmu w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, co dało ich mieszkańcom możliwość swobodnej emigracji w poszukiwaniu lepszych warunków życia. W związku z tym naturalnym jest, że w słabszych gospodarczo krajach, które wstąpiły do UE po 2004 r., obserwuje się ujemne salda migracji, mające niestety znamiona drenażu mózgow i przejawiające się spadkiem liczby mieszkańców oraz starzeniem się społeczeństwa na tym obszarze (Nowotnik, 2011). Na te prawidłowości nakłada się nowa fala ruchów migracyjnych. Zasila ona obie rozpatrywane części Europy. Państwa Europy Zachodniej są celem masowych ruchów migracyjnych z Bliskiego Wschodu i Afryki. Presja tego rodzaju w stosunku do państw Europy Środkowo-Wschodniej jest mniejsza. Wynika to zarówno z barier politycznych wprowadzonych w tych krajach, jak i mniejszej ich atrakcyjności ekonomicznej jako miejsc docelowych migracji ekonomicznych. Kraje te jednak zasilane są w nowej fali ruchów migracyjnych zwiększającymi się grupami ludności ze Wschodu, które „kolonizują” UE od jej wschodnich krańców postępując w kierunku państw Europy Zachodniej.

Do przejawów globalizacji w wymiarze społeczno-politycznym zalicza się również wzrost znaczenia uwarunkowań instytucjonalnych. Można się spodziewać, że globalizacja w długim okresie sprzyjać będzie ujednocnieniu instytucji, co będzie stanowić wprost konsekwencję wcześniej omówionego zjawiska homogenizacji świata. Z tego względu najprawdopodobniej kraje Europy Środkowo-Wschodniej w większym stopniu będą przejmowały zachodnioeuropejskie wzorce instytucjonalne, niż będzie to miało miejsce w kierunku odwrotnym. Jednak nie wszystkie z nich, ze względu na istotne różnice w zasobach ludzkich i społecznych tych dwóch części UE, będzie można zaadaptować na zasadzie prostej imitacji (Stachowiak, 2007, 2009).

Podstawowymi efektami procesów **postmodernizacyjnych** w wymiarze gospodarczo-społecznym są: postindustrializacja, a więc proces spadku udziału i roli przemysłu (zwłaszcza przemysłu ciężkiego) w procesie akumulacji kapitału (głównie na rzecz usług i przemysłu związanego ze sferą nowoczesnych technologii, a więc przejście od fordyzmu do postfordyzmu); wzrost znaczenia nowoczesnych technologii w wytwarzaniu kapitału skutkujący elastyczną technologią, organizacją produkcji i formami zatrudnienia oraz postępującą specjalizacją; wzrost znaczenia sektora MSP przy jednoczesnym wzroście

mobilności kapitału ludzkiego i rosnącej wymianie międzynarodowej. Z kolei w wymiarze społeczno-politycznym procesy postmodernizacyjne (w odróżnieniu od prądów postmodernistycznych) przejawiają się wzrostem znaczenia norm i instytucji społecznych istotnych z punktu widzenia reżimu akumulacji (sposobu podziału wytworzonej wartości) i systemu regulacji życia gospodarczego. Jest to szczególnie istotne z punktu widzenia szybko zmieniających się zwyczajów konsumpcyjnych (stabilna relacja między produkcją a konsumpcją) i rozwoju społeczeństwa obywatelskiego (odpowiedni udział w konsumpcji wytworzonej wartości) (Chojnicki, 1993).

Przestrzenne zróżnicowanie procesów postmodernizacyjnych w wymiarze gospodarczo-społecznym w Europie uwidacznia się wyraźnie między dwoma blokami państw: kapitalistycznym (zachodnioeuropejskim) oraz postsocjalistycznym (środkowo-wschodnioeuropejskim). Procesy postmodernizacyjne w krajach Europy Zachodniej uwidoczniły się po procesie transformacji w latach 60 i 70. XX w., a wyraźnie zarysowały w kolejnych dwóch dekadach. Poziom zmian w tych krajach ze względu na występujące w nich różnice społeczne, polityczne i kulturowe przebiegał z różną intensywnością, głównie w wyniku postępującej od lat 50. XX w. integracji gospodarczej i politycznej. Kraje Beneluksu, ówczesne RFN oraz Francja i Włochy skupione były w EWWS, EWEA, a następnie w EWG (tzw. Wspólnoty Europejskie – WE). Do WE w latach 70. XX w. przystąpiły Dania, Irlandia i Wielka Brytania, a w latach 80. XX. relatywnie słabsze gospodarki Europy Południowej – Grecja, Portugalia, Hiszpania. Kraje WE wspólnie dążyły do wzrostu efektywności ekonomicznej oraz poprawy poziomu i warunków życia. Tym samym intensywniej przekształcały swoje systemy społeczno-gospodarcze dopasowując je do bieżącej sytuacji globalnej. Poza WE pozostawały: Szwajcaria, Austria oraz pozostałe kraje Europy Północnej (Norwegia, Szwecja, Finlandia i Islandia). Jednakże wszystkie te kraje uczestniczyły w przemianach postmodernizacyjnych. Zaczęto restrukturyzować gospodarki w kierunku zmniejszenia roli przestarzałego przemysłu ciężkiego, rosła rola nowoczesnych technologii i usług, co skutkowało zwiększeniem elastyczności tych gospodarek. Dodatkowo wzrosła wymiana handlowa i współzależność gospodarcza i społeczno-kulturowa zarówno w wymiarze europejskim, jak i światowym (Harvey, 1985, 1996, 2010; Wallerstein, 1996, 2004; Dicken, 2015).

W państwach postsocjalistycznych procesy postmodernizacyjne (podobnie jak i modernizacyjne) uruchomione zostały zmianami związanymi z transformacją ustrojową przełomu lat 80 i 90. XX w. Upadek socjalistycznego systemu gospodarczego i odejście od gospodarki centralnie sterowanej na rzecz gospodarki wolnorynkowej uruchomiły procesy postmodernizacyjne i niejako „otworzyły” te kraje na procesy integracyjne i globalizacji. Podobnie jak w przypadku krajów zachodnioeuropejskich procesy te przebiegały z różną intensywnością i z różnymi efektami. Wynikało to z jednej strony z uwarunkowań społeczno-kulturowych oraz dotychczasowej organizacji gospodarek socjalistycznych i systemu regulacji, a z drugiej strony z przyjętego modelu transformacji. Dodatkowym elementem potęgującym procesy postmodernizacyjne zarówno w zakresie skali, jak i wielkości efektów była wielkość kraju (jego gospodarki) oraz struktura gałęziowa. W mniejszych i relatywnie zdwersyfikowanych gospodarkach krajów Europy Środkowo-Wschodniej (np. Czechy, Słowacja, Węgry, Bułgaria czy Słowenia, Chorwacja i Estonia) procesy te przebiegały nieco szybciej niż w gospodarkach większych i/lub silnie uzależnionych od zapóźnionego technologicznie przemysłu (np. Polska, Rumunia, Litwa, Łotwa). Niemniej jednak wszystkie kraje Europy Środkowo-Wschodniej z początkiem lat 90. XX w. stanęły przed

wyzwaniem liberalizacji gospodarczej, urynkowienia gospodarki i rozwoju sektora małych i średnich przedsiębiorstw, koniecznością „nadrobienia” zaległości technologicznych i organizacyjnych. Dodatkowo kraje te musiały odbudować, lub zbudować od podstaw, społeczeństwo obywatelskie, stworzyć normy i instytucje regulujące sferę społeczną i gospodarczą. W celu podjęcia realnej konkurencji gospodarczej kraje te musiały odbudować i zmodernizować w relatywnie krótkim czasie kapitał materialny, ludzki i społeczny, przy wsparciu kapitału finansowego i innowacji z krajów zachodnich, co przyczyniło się do pewnego rodzaju „neokolonizacji” gospodarczej i społeczno-kulturowej tych państw. Jednakże w wyniku tych procesów kraje te wykazywały się (i nadal wykazują się, zwłaszcza dzięki pozytywnym efektom integracji europejskiej) ponadprzeciętnym względem krajów Europy Zachodniej tempem przemian postmodernizacyjnych.

Podsumowanie

Opisane megatrendy (transformacja, integracja gospodarcza, globalizacja i postmodernizacja) odgrywają kluczową rolę w kształtowaniu współczesnych procesów rozwoju społeczno-gospodarczego. Trudno jednak analizować indywidualny wpływ każdego z nich, jako że oddziałują one wspólnie w postaci wiązki (zewnętrznej, w stosunku do procesów endogenicznych), przenikając się wzajemnie, a ich wpływ jest zróżnicowany w czasie i przestrzeni. Niełatwo jest stwierdzić, że określone zmiany gospodarcze czy społeczne (a nawet, chociaż w mniejszym stopniu, polityczne i kulturowe) są konsekwencją tylko jednego z omawianych procesów. Stąd też na działanie tych megatrendów koniecznie należy patrzeć w sposób łączny, wręcz synergiczny. Bowiem zachodzące z mniejszą lub większą intensywnością procesy transformacji wzmacniane są procesami integracji gospodarczej i globalizacji oraz skutkują zróżnicowanym zakresem przemian postmodernizacyjnych. Taka percepcja konieczna jest tym bardziej, że wielu badaczy procesy te niejednokrotnie rozpatruje w nieco innej konfiguracji (Dicken, 2015).

Oddziaływanie megatrendów na procesy społeczno-ekonomiczne rodzi również konieczność ponownego spojrzenia na czynniki rozwoju społeczno-ekonomicznego. Istotnym wyzwaniem badawczym staje się kwestia, czy i w jaki sposób ulega zmianom ich znaczenie i zakres. Jednocześnie rozpatrywanie przemian czynników rozwoju społeczno-ekonomicznego z punktu widzenia wpływu megatrendów powinno uwzględniać specyfikę danego terytorium, która stanowi m.in. konsekwencję silnie zaznaczających się historycznie ukształtowanych jego własności, w dużej mierze związanych z odmiennymi ścieżkami rozwojowymi Europy Zachodniej i Europy Środkowo-Wschodniej. Wyniki przeprowadzonej analizy potwierdzają słuszność przyjęcia paradygmatu zorientowanego terytorialnie (*place-based policy*) jako podstawy optymalizacji działań polityki spójności. Niestety jego wykorzystanie napotyka na poważne przeszkody na etapie operacjonalizacji, co prowadzi do sytuacji, w której większość interesariuszy wie na czym on polega, ale tylko niektórzy podejmują udane próby wykorzystania go w praktyce interwencji publicznej. Upowszechnienie tego podejścia w pełni wykorzystującego konsekwencje oddziaływania megatrendów na przemiany czynników rozwoju społeczno-ekonomicznego wymaga decentralizacji kompetencji i finansów. Umożliwi to elastyczne dostosowanie interwencji do obiektywnie rozpoznanych zasobów i możliwości rozwojowych, zgodnie z zasadą polityki opartej na faktach (*evidence-based policy*) (Churski i inni, 2017; Churski, 2018a).

Artykuł stanowi syntezę wyników projektu badawczego finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki: OPUS 10 – 2015/19/B/HS5/00012: *Nowe wyzwania polityki regionalnej w kształtowaniu czynników rozwoju społeczno-ekonomicznego regionów mniej rozwiniętych (2016–2019)*.

Piśmiennictwo

- Antoszewski A., 1998, *Tranzycja polityczna*, [w:] A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon politologii*, Atla 2, Wrocław.
- Balassa B., 1961, *The Theory of Economic Integration*, R. D. Irwin, Homewood, IL.
- Bauman Z., 1988, *Sociology and Postmodernity*, *Sociological Review*, 36, 4, s. 790–813.
- Bauman Z., 1998, *Globalization. The Human Consequences*, Polity Press, Blackwell Publishers Ltd, Cambridge.
- Bell D., 1973, *The Coming of Post-industrial Society: A Venture in Social Forecasting*, Basic Books, New York.
- Bhagwati J., 2004, *In Defense of Globalization*, Oxford University Press, New York.
- Bianchetti C., But M.C., 2016, *Territory Matters. Production and Space in Europe. City, Territory and Architecture*, Springer Open, 3, 26, s. 1–6.
- Blok Z. (red.), 1993, *Transformacja systemowa w Polsce*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Blok Z., 2001, *Globalizacja – prawidłowość czy wynaturzenie*, *Człowiek i Społeczeństwo*, 19, Wydawnictwo UAM, Poznań, s. 11–16.
- Blok Z., 2006, *Transformacja jako konwersja funkcji wewnątrzsystemowych na przykładzie Polski*, Wydawnictwo UAM, Poznań.
- Böhme K., Doucet P., Komornicki T., Zaucha J., Świątek T., 2011, *How to strengthen the territorial dimension of Europe 2020 and EU Cohesion Policy*, Warsaw.
- Bożyk P., 2008, *Międzynarodowe stosunki ekonomiczne. Teoria i Polityka*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Bożyk P., Misala J., 2003, *Integracja ekonomiczna*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Budnikowski A., 2006, *Międzynarodowe stosunki gospodarcze*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Byiers B., Vankeulekelom J., 2014, *What drives regional economic integration? Lesson from the Maputo Development Corridor and the North-South Corridor*, Discussion Paper, 157, European Centre for Development Policy Management, Maastricht.
- Chojnicki Z., 1993, *Postmodernistyczne zmiany globalnego porządku społeczno-gospodarczego*, [w:] Polonia, quo vadis? *Studia Regionalne i Lokalne*, 12 (45), Warszawa, s. 166–204.
- Chojnicki Z., 2007, *Geografia wobec problemów współczesnego świata*, [w:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Geografia a przemiany współczesnego świata. Podstawowe Idee i Koncepcje w Geografii*, 3, Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy, Bydgoszcz, s. 15–24.
- Churski P., 2018a, *Podejście zorientowane terytorialnie (place-based policy) – teoria i praktyka polityki regionalnej*, *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 41, Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej UAM, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 31–50.
- Churski P., 2018b, *Międzynarodowa integracja gospodarcza w procesie współczesnych przemian czynników rozwoju w Europie*, [w:] A. Klasik, F. Kuźnik (red.), *Rozwój lokalny i regionalny. Teorie i zastosowanie*, *Studia KPZK PAN*, 184, Warszawa, s. 24–42.

- Churski P., Herodowicz T., Konecka-Szydłowska B., Perdał R., 2017, *Czynniki rozwoju regionalnego w świetle współczesnych przemian społeczno-gospodarczych – dyskurs teoretyczny*, Working Paper of FORSED Project, 1, Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej UAM, Poznań.
- Crook S., Pakulski J., Waters Z., 1992, *Postmodernization. Change in Advanced Society*, Sage, London.
- Dicken P., 2015, *Global Shift. Mapping the Changing Contours of the World Economy*, The Guilford Press, New York, London.
- Drewnowski J., 1994, *Na drodze ku demokracji i gospodarce rynkowej*, Polityka Społeczna, 4, s. 1–2.
- Emmers R., 2004, *Globalization and Non-traditional Security Issues: A Study of Human and Drug Trafficking in East Asia*, Institute of Defence and Strategic Studies, RSIS Working Paper, 62, Singapore.
- Fiedor B., 2006, *Nowa Ekonomia Instytucjonalna jako podstawa teoretycznej refleksji nad procesem transformacji od gospodarki centralnie sterowanej do rynkowej*, [w:] J. Kleer, A. Kondratowicz (red.), *Wkład transformacji do teorii ekonomii*, Wydawnictwo CeDeWu, Warszawa, s. 11–27.
- Giddens A., 1991, *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Polity Press, Cambridge.
- Gill I., Sugawara N., 2013, *What can countries in central Europe do for the European Project? Complete the convergence*, CEPR's Policy Portal, <http://voxeu.org/article/central-european-reforms-beacon> (26.10.2017).
- Golawska-Witkowska G., Mazurek-Krasodomska E., Rzczycka A., 2015, *Transformacja systemów bankowych w wybranych krajach bałtyckich*, Politechnika Gdańska, Wydział Zarządzania i Ekonomii, Gdańsk.
- Goliszek A., 2014, *Homogenizacja i heterogenizacja zachowań konsumenckich w społeczeństwie globalnym*, Handel Wewnętrzny, 354, 1, s. 101–109.
- Gorzela G. (red.), 1995, *Transformacja systemowa a restrukturyzacja regionalna*, Katedra UNESCO Trwałego Rozwoju, Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego, Warszawa.
- Grossman S.J., Oliver D.H., 1986, *The costs and benefits of ownership: A theory of vertical and lateral integration*, Journal of Political Economy, 94, 4, s. 691–719.
- Gwiazda A., 1998, *Globalizacja i regionalizacja gospodarki światowej*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Harvey D., 1985, *The Urbanization of Capital. Studies in the History and Theory of Capitalist Urbanization*, 2, Basil Blackwell, Oxford.
- Harvey D., 1990, *The condition of postmodernity*, Blackwell, Cambridge.
- Harvey D., 1996, *Justice, Nature and the Geography of Difference*, Blackwell, Oxford.
- Harvey D., 2010, *A Companion to Marx's Capital*, Verso, London, New York.
- Harvey D., 2016, *Przestrzenie globalnego kapitalizmu*, Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, Warszawa.
- Held D., McGrew A., Goldblatt D., Perraton J., 1999, *Global Transformations: Politics, Economics and Culture*, Stanford University Press, Stanford.
- Herodowicz T., 2018, *Gospodarczy wymiar globalizacji*, Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna, 41, Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej UAM, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 13–30.
- Hosny A.S., 2013, *Theories of economic integration: A survey of the economic and political literature*, The International Journal of Economy, Management and Social Sciences, 5, 2, s. 133–155.
- Huntington S.P., 1995, *Trzecia fala demokracji*, Polskie Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Economies in Transition. The Prague Statement*, 1991, InterAction Council, New York.

- Jameson F., 1992, *Postmodernism: Or, The Cultural Logic of Late Capitalism*, Verso, London, New York.
- Jarmołowicz W., Piątek D., 2013, *Polska transformacja gospodarcza. Przesłanki – przebieg – rezultaty*, [w:] S. Owsiak, A. Pollok (red.), *W poszukiwaniu nowego ładu ekonomicznego*, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Warszawa, s. 71–89.
- Jencks C., 1996, *What Is Post-Modernism?* Academy Editions, London.
- Kleer J., 2008, *Transformacje i problemy z nimi związane*, [w:] M. Bednarski, J. Wilkin (red.), *Ekonomia dla prawników i nie tylko*, Wydawnictwo Prawnicze Lexis Nexis, Warszawa, s. 438–460.
- Knight G., 2000, *Entrepreneurship and Marketing Strategy*, *Journal of International Marketing*, 8, 2, s. 12–32.
- Kołodko G. W., 2001, *Globalizacja a perspektywy rozwoju krajów posocjalistycznych*, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa “Dom Organizatora”, Toruń.
- Kotler Ph., Keller K.L., 2012, *Marketing*, Rebis, Poznań.
- Kukliński A., 1995, *Transformacje w Europie Środkowej – priorytetowe zagadnienia badawcze*, [w:] B. Jałowiecki (red.), *Współczesne problemy rozwoju regionalnego*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, s. 7–20.
- Levitt T., 1993. *The globalization of markets*, [w:] R. Z. Aliber, R. W. Click (red.), *Readings in International Business: A Decision Approach*, MIT Press, Cambridge Massachusetts, London, s. 249–266.
- Longi S., Nijkamp P., 2007, *Economic Integration and Labour Markets: Ways Forward. Regionalization, Growth and Economic Integration*, Physica-Verlag, s. 3–24.
- Lubbe A., 2010, *Globalizacja i regionalizacja we współczesnej gospodarce światowej*, [w:] A. Bąkiewicz, U. Żuławska (red.), *Rozwój w dobie globalizacji*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa, s. 36–63.
- Liotard J. F., 1979, *La Condition postmoderne: Rapport sur le savoir*, Éditions de Minuit. Paris.
- Machlup F., 1977, *A history of Thought on Economic Integration*, Columbia University Press, New York.
- Maik W., 2016, *Idee postmodernizmu w geografii społeczno-ekonomicznej*, *Przegląd Geograficzny*, 88, 4, s. 425–440.
- Marinov E., 2014, *Economic integration theories and the developing countries*, MPRA Paper no. 63310, Munich Personal RePEc Archive, Economic Research Institute at BAS, South-East Research Centre, Munich.
- Markiewicz M., 2011, *Transformacja sektora bankowego krajów bałtyckich*, [w:] *Problemy współczesnej gospodarki światowej*, *Prace i Materiały Instytutu Handlu Zagranicznego*, 30, s. 149–166.
- Milleville J., 2009, *Wpływ integracji ekonomicznej na handel ugrupowania regionalnego na przykładzie Unii Europejskiej*, *Barometr Regionalny*, 16, 2, Zamość, s. 55–69.
- Mitrega-Niestrój K., 2012, *Skutki światowego kryzysu finansowego w sferze realnej – ujęcie międzynarodowe*, *Studia Ekonomiczne*, 122, s. 159–171.
- Naisbitt J., 1982, *Megatrends. Ten New Directions Transforming Our Lives*, Warner Books, Warner Communications Company, New York.
- Nowak A. Z., 2006, *Unia celna jako podstawowy etap integracji europejskiej*, [w:] A. Z. Nowak, D. Milczarek (red.), *Europeistyka w zarysie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s.183–204.
- Nowotnik D., 2011, *Migracje zagraniczne w krajach Unii Europejskiej w warunkach kryzysu gospodarczego*, *Prace Komisji Geografii Przemysłu*, 18, s. 59–70.
- Pajestka J., 1994, *Megatrendy cywilizacyjne a proces transformacji systemowej*, *Ekonomista*, 2, Warszawa.

- Pietrzyk I., 2009, *Globalizacja a regionalizacja i regionalizm w gospodarce światowej*, [w:] A. Jewtuchowicz, A. Rzeńca (red.), *Współczesne wyzwania miast i regionów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Potter J., 2002, *Embedding Foreign Direct Investment. Leed Programme*, Directorate of Employment, Labour and Social Affairs, OECD, Paris.
- Raue J.S., Wieland A., 2015, *The interplay of different types of governance in horizontal cooperations: A view on logistics service providers*, *The International Journal of Logistics Management*, 26, 2, s. 401–423.
- Rising international economic integration. Opportunities and challenges. European Economy*, 2006, European Commission, Brussels.
- Rorty R., 1989, *Contingency, Irony and Solidarity*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Rychard A., 1993, *Reforms, Adaptation and Breakthrough. The Source of Limits to Institutional Changes in Poland*, MS Publisher, Warszawa.
- Seventh report on economic, social and territorial cohesion. My Region, My Europe, Our Future*, 2017, European Commission, Luxembourg.
- Skórska A., 2015, *Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju przemysłu i usług high-tech w krajach Europy Środkowo-Wschodniej*, *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 29, 2, s. 53–65.
- Soja E., 1989, *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, Verso, London, New York.
- Stachowiak K., 2007, *Instytucjonalne uwarunkowania bezpośrednich inwestycji zagranicznych w Polsce*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Stachowiak K., 2009, *Instytucjonalne uwarunkowania międzynarodowej działalności przedsiębiorstw w Europie Środkowo-Wschodniej*, [w:] M. G. Woźniak (red.), *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy: uwarunkowania instytucjonalne*, Katedra Teorii Ekonomii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów, s. 165–176.
- Stiglitz J.E., 2007, *Globalizacja*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Stryjakiewicz T., 2011, *Rola geografii w badaniu procesów i struktur społeczno-gospodarczych w skali globalnej i regionalnej*, [w:] A. Kostrzewski, W. Maik, R. Brudnicki (red.), *Geografia wobec problemów współczesności. Funkcje poznawcze i praktyczne geografii*, Komitet Nauk Geograficznych PAN, Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy, Bydgoszcz, s. 49–58.
- Sullivan A., Sheffrin S.M., 2003, *Economics: Principles in Action. Upper Saddle River*, Pearson Prentice Hall, New York.
- Szahaj A., 2004, *Postmodernizm*, [w:] B. Szlachta (red.), *Słownik społeczny*, WAM, Kraków, s. 935–942.
- Sztompka P., 1994, *Teorie zmian społecznych a doświadczenia polskiej transformacji*, *Studia Socjologiczne*, 1.
- Szul R., 1995, *Główne tendencje transformacji w Europie Wschodniej*, [w:] B. Jałowicki (red.), *Współczesne problemy rozwoju regionalnego*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, s. 37–62.
- Toffler A., Toffler H., 1997, *Budowa nowej cywilizacji. Polityka trzeciej fali*, Zysk i S-ka Wydawnictwo, Poznań.
- Viner J., Oslington P., 2014, *The customs union issue*, Oxford University Press.
- Wall F.J. 1970, *Andrew Carnegie*, Oxford.
- Wallerstein I., 1996, *Historical Capitalism and Capitalist Civilization*, Verso, London, New York.
- Wallerstein I., 2004, *World-systems Analysis. An Introduction*, Duke University Press, Durham, London.

- Westernhagen N., 2002, *Systemic Transformation, Trade and Economic Growth: Developments, Theoretical Analysis and Empirical Results*, Springer-Verlag, Berlin Heidelberg.
- Wilkin J., 2006, *Co wniosła transformacja postsocjalistyczna do teorii ekonomii?*, [w:] J. Kleer, A. Kondratowicz (red.), *Wkład transformacji do teorii ekonomii*, Wydawnictwo CeDeWu, Warszawa, s. 111–121.
- Woźniak M.G., 2008, *Jak obecnie widzą polską transformację i jej przyszłość ekonomiści z najwyższej półki?*, *Zeszyty Naukowe*, 6, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Kraków.
- Zelenyuk V., 2014, *Scale efficiency and homotheticity: equivalence of primal and dual measures*, *Journal of Productivity Analysis*, 42, 1, s. 15–24.
- Ziółkowski M., 2012, *Kapitały społeczny, kulturowy i materialny i ich wzajemne konwersje we współczesnym społeczeństwie polskim*, *Studia Edukacyjne*, 22, Poznań, s. 7–27.

Summary

The article aims to analyse the influence on socio-economic development of contemporary socio-economic changes, or – using terminology after John Naisbitt (1982) – main megatrends, primarily from the point of view of the situation and changes characterising the EU's Member States. The specifics of these processes in the capitalist countries of Western Europe and in the former countries of so-called “people's democracy” in East-Central Europe are the key element of this discussion. In the context of the spatial patterns identified, discussion centres around trends of: (1) transformation, (2) economic integration, (3) globalisation, and (4) postmodernisation. The first part presents a synthetic characterisation of megatrends distinguished, including as regards specific definitions and reasons for them to arise. The second, most important part of the work addresses the impacts of megatrends on socio-economic development and the specific nature of the process ongoing with the two spatial European patterns.

The analysis conducted supports the contention that the megatrends described have played a key role in the shaping contemporary processes of socio-economic development. However, it is difficult to analyse the separate influences of each, given the way they interact in one bundle (external in relation to endogenous processes), permeating one another, and ensuring an influence exerted that is diversified both temporally and spatially. It is not easy to state that any specific social or economic changes result solely from one or other of the processes discussed. Thus, the influence of these megatrends should be perceived synergically. More or less intensive processes of transformation are strengthened by economic integration and globalisation and give rise to a diversified range of postmodernisation changes. This perception is needed even more, as many researchers often consider these processes in a slightly different configuration (Dicken, 2015).

The influence of megatrends on socio-economic processes also requires that the issue of socio-economic development factors be looked into once again. Answering a question as to if and in what way their importance and scope changes becomes a significant research challenge. At the same time, the discussion on changes in socio-economic development factors as regards the influence of megatrends should involve specifics of the given area that are consequences of its powerful, historically-formed features, to a large extent connected with a certain development path taken by Western or East-Central Europe. The presented outcomes confirm the aptness of the adopted place-based paradigm as a basis

for optimising cohesion-policy measures. Popularisation of an approach making full use of the influence of megatrends on changes in socio-economic development factors requires the devolution of powers and finances. It will provide for the flexible adjustment of intervention to match objectively-recognised resources and development abilities, in line with evidence-based policy (Churski et al., 2017; Churski, 2018a).